

El programa d'educació afectiva i sexual «Amb tots els sentits»

Rosa M. Aranguren

Antònia M. Tomàs

Margalida Ordinas

RESUM

En aquest article es presenta una síntesi de l'educació sexual en el context de la nostra comunitat autònoma. S'hi indica el marc teòric utilitzat en l'elaboració del programa d'educació afectiva i sexual «Amb tots els sentits», els objectius, l'estructura, els materials didàctics i els recursos educatius que ofereix. També s'hi exposa la metodologia d'avaluació utilitzada i la situació actual del programa.

RESUMEN

En este artículo se presenta una síntesis de la educación sexual en el contexto de nuestra comunidad autónoma. Se indica el marco teórico utilizado en la elaboración del programa de educación afectiva y sexual «Amb tots els sentits», los objetivos, la estructura, los materiales didácticos y los recursos educativos que ofrece. También se expone la metodología de evaluación utilizada y la situación actual del programa.

I. INTRODUCCIÓ

L'educació integral en sexualitat (EIS) és un procés continuat i progressiu, d'ensenyament i d'aprenentatge, que tracta els aspectes cognitius, psicològics, físics i socials de la sexualitat. El seu propòsit és facilitar coneixements científicament contrastats i afavorir l'adquisició d'habilitats i actituds per viure la sexualitat amb plaer i de forma satisfactòria, digna, segura i respectuosa (UNESCO, 2010, 2018).

L'educació sexual informal que proporciona la família, les amistats, internet, la televisió, la premsa, etc., pot ser insuficient, incompleta o fins i tot errònia, i no garanteix un aprenentatge correcte i suficient dels aspectes que intervenen en les relacions afectives i sexuals. La reticència a parlar sobre aquests temes (per por, vergonya, tabús, certes creences...), la hipersexualització als mitjans de comunicació i l'auge de la pornografia gratuïta a internet, així com la informació sexista o amb fins interessats, són alguns dels aspectes que tenen com a conseqüència una educació sexual esbiaixada, que omet els aspectes relacionats amb l'afectivitat, la comunicació, l'ètica de les relacions i la diversitat sexual, i que alhora generen desinformació i desconcert en nins, nines i adolescents.

L'educació sexual formal, que es realitza en l'àmbit educatiu, també sol ser incompleta i insuficient a causa d'una sèrie de dificultats: cultura biologicista, professorat reticent a tractar el tema, mitjans tècnics inadequats o insuficients, dificultats per integrar-la al projecte educatiu de centre o al pla d'acció tutorial i una oferta de formació puntual sobre temes específics i que, per tant, no es pot considerar educació integral en sexualitat.

L'EIS és una eina bàsica per al desenvolupament d'una societat diversa, igualitària i rica en valors. Una correcta educació sexual en la família i al centre educatiu és essencial. La família pot oferir informació, exemple i acompanyament per desenvolupar una sexualitat sana. El centre educatiu pot facilitar l'adquisició de tots els coneixements, actituds i habilitats necessaris per a aquesta mateixa finalitat.

A l'Estat espanyol, encara que alguns continguts relacionats amb la sexualitat es varen incloure en les lleis educatives (LOGSE, 1990, i LOE, 2006), la LOMQE (2013) va eliminar qualsevol contingut relacionat amb la sexualitat, tot i preveure «el desenvolupament a l'escola dels valors que fomentin la igualtat efectiva entre homes i dones, així com la prevenció de la violència de gènere».

Tot i així, diverses autonomies han fet propostes d'educació integral en sexualitat amb l'objectiu de facilitar-ne la integració en el programa dels centres educatius: les Canàries [*Programa Hari-maguada*] (Bolaños-Espinosa, 1994; Gobierno de Canarias, 1994a, 1994b), Andalusia [*Educación afectivo-sexual en educación infantil, primaria y secundaria*] Junta de Andalucía, 1999a, 199b, s/d), Catalunya [*Treu-li suc a la sexualitat*] (Diputació de Barcelona, 2007), Astúries [*Ni ogros ni princeses*] (Lena, Blanco i Rubio, 2007), [*Sexualidades*] (Álvarez et al., 2018), el País Basc [*Sexumuxu*] (Gobierno Vasco, 2012), Navarra [*Skolae*] (Gobierno de Navarra, 2017) i el País Valencià [*PIES*] (Mitjans, Zafra i Martínez, 2017).

L'educació integral en sexualitat integrada en els plans d'estudis és una realitat en alguns països d'Europa (Garzón, 2016) des de fa més de cinquanta anys, com ara a Suècia (1955), Àustria, la República Txeca, Dinamarca i Finlàndia (1970), Luxemburg (1973), Hongria i Noruega (1974), Islàndia (1975), Holanda (1993), Bèlgica i Grècia (1995), Estònia i Eslovàquia (1996), França i Letònia (1998), Portugal (1999) i Irlanda (2003).

A Espanya, la Llei orgànica 2/2002, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva, estableix que «el sistema educatiu ha de preveure la formació en salut sexual i reproductiva com a part del desenvolupament integral de la personalitat i de la formació en valors».

A la nostra comunitat autònoma, fins ara, l'EIS no està inclosa, de forma obligatòria, en la programació dels centres educatius. Els consells insulars d'Eivissa i de Formentera, conjuntament amb l'Àrea de Salut d'Eivissa i Formentera, implementen a les dues illes el programa «Sextima» (Consell d'Eivissa, 2016) als centres d'educació secundària obligatòria. La resta d'activitats que es duen a terme a les Illes Balears són puntuals i es dirigeixen a la població adolescent.

Des de 2017, la Coordinació de Sida i Sexualitat de la Direcció General de Salut Pública i Participació ofereix el programa d'educació afectiva i sexual «Amb tots els sentits» a tots els centres d'educació secundària obligatòria (públics, privats i concertats) de tota la comunitat autònoma. A la nostra comunitat encara tenim una assignatura pendent: fer que l'educació integral en sexualitat sigui una realitat en tots els centres educatius, que abasti totes les etapes educatives, des de l'educació infantil fins a l'ESO.

En aquest sentit, l'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar, de la Direcció General de Primera Infància, Innovació i Comunitat Educativa, ha fet una passa endavant, una passa de gegant, en considerar l'educació integral en sexualitat que ofereix el programa «Amb tots els sentits» un objectiu dels cinc que integren el Pla de coeducació de les Illes Balears 2019-2022 (Govern de les Illes Balears, 2019).

2. NECESSITAT DEL PROGRAMA I MARC CONCEPTUAL

A més de la necessitat de respondre al mandat legal sobre la formació en salut sexual, previst en la Llei orgànica de salut sexual i reproductiva i en la normativa autonòmica, mitjançant el programa es pretén donar resposta a una sèries d'aspectes:

- Afavorir l'accés a l'educació integral en sexualitat, com a dret que emana dels drets humans i dels drets sexuals.
- La necessitat de considerar l'educació integral en sexualitat com un factor de promoció i de protecció de la salut individual i col·lectiva.
- La demanda del professorat de les Illes Balears d'ampliar la temàtica en afectivitat i sexualitat, registrada en els formularis d'avaluació del programa «Sexe segur i responsable» de prevenció d'embarassos no desitjats, VIH i altres infeccions de transmissió sexual (ITS) de la Coordinació de Sida i Sexualitat.
- El potencial de millora dels indicadors de salut sexual disponibles:
  - assetjament i agressions sexuals
  - assetjament i agressions per manca de respecte a la diversitat
  - violència en les relacions de parella
  - violència de gènere
  - infeccions per VIH i altres ITS
  - interrupcions voluntàries de l'embaràs
  - consum de pornografia a la infància i l'adolescència
  - prostitució
  - abús sexual

El marc conceptual del programa el conformen tres elements principals:

1. **La sexualitat** com una forma específica d'energia (l'energia eròtica), com un aspecte inherent a la vida humana en tots els àmbits (físics, psicològics, espirituals, socials, econòmics, polítics i culturals), que es manifesta durant tota la vida i que és diversa i genuïna (hi ha tantes possibilitats de sentir i expressar la sexualitat com persones existeixen i existiran).
2. **La salut sexual**, entesa com l'actitud i la capacitat de viure la sexualitat amb plaer i satisfacció, d'acord amb una ètica personal i social basada en els valors de la diversitat i el respecte dels drets humans, amb absència de temors, de sentiments de vergonya i de culpabilitat, de creences infundades i altres factors psicològics que inhibeixen la vivència de la sexualitat o pertorbin les relacions sexuals.

3. L'educació sexual com un dret de totes les persones, que ha de ser accessible a tots els infants i adolescents i s'ha de realitzar de forma continuada i progressiva, integrada en l'educació formal que es du a terme als centres educatius. S'ha de sustentar en fonaments científics per mostrar el que és saludable i el que no ho és, per poder diferenciar-ho del que cada persona considera apropiat fer o no, segons els seus valors i les seves creences.

3. OBJECTIUS I BENEFICIS DEL PROGRAMA

La finalitat del programa «Amb tots els sentits» és que tots els infants i adolescents escolaritzats a les Illes Balears (futures persones adultes) visquin la sexualitat amb plaer i satisfacció, de manera segura i responsable, establint relacions gratificants, igualitàries i no discriminatòries.

L'objectiu és facilitar eines que permetin la implantació d'una educació afectiva i sexual positiva, completa i correcta, amb perspectiva de gènere, de forma continuada i adaptada a cada edat, a la Comunitat Autònoma de les Illes Balears.

Els beneficis de realitzar el programa als centres educatius són els següents:

- **A l'alumnat**, el programa li facilita l'adquisició de coneixements, actituds i habilitats necessaris per viure la sexualitat amb plaer, satisfacció, salut, responsabilitat i respecte.
- **Al professorat**, li ofereix una metodologia i unes eines per fer l'educació integral en sexualitat i la possibilitat d'augmentar els seus coneixements sobre la matèria. Així mateix, el convida a indagar en la seva sexualitat i a millorar l'autoconeixement. També l'ajuda a conèixer millor el seu alumnat i a enfortir-hi el vincle.
- **Per al centre** pot constituir un element de prestigi, a causa de la millora educativa que suposa i del fet de facilitar a les famílies material útil per a la educació sexual de les seves filles i dels seus fills. El programa també pot incidir en la millora de la tolerància a la diversitat i de la convivència al centre.
- Per altra banda, **les famílies** poden accedir als materials i sentir-se més segures a l'hora d'educar els seus fills i les seves filles, i de respondre les preguntes que els facin.
- **La societat, en conjunt**, també es pot beneficiar d'aquest programa de promoció de la salut sexual, tant per la seva contribució al desenvolupament natural i saludable de la sexualitat dels infants i joves, com perquè es pot associar a millores en els indicadors de salut sexual disponibles.

Tot i així, és necessari considerar que els factors que determinen l'adopció de conductes saludables són diversos (personals, culturals, socioeconòmics i ambientals) i que, per això, l'EIS, encara que contribueix a l'adquisició d'hàbits saludables i a la modificació de conductes de risc, no és una eina suficient per si mateixa.

4. METODOLOGIA D'ELABORACIÓ

El programa es va elaborar seguint les directrius internacionals sobre educació en sexualitat de l'OMS i la UNESCO (2010, 2018), dels quals s'observaren els requisits de qualitat per a l'educació sexual i es considerà l'evidència científica existent sobre els beneficis de l'educació sexual. També es revisaren les recomanacions i la legislació sobre educació sexual d'organismes nacionals i autonòmics i es va fer una revisió bibliogràfica a PubMed i Embase amb els descriptors «Sexuality» i «Health Education» acotada als anys 2009-2019.

Es va fer una recerca per internet de les actuacions d'educació afectiva i sexual, en l'àmbit educatiu, que es realitzaven a les Illes Balears, i també dels programes i materials d'educació sexual de diferents comunitats autònomes. Igualment es va fer una recerca de llibres sobre sexualitat i educació sexual. Altra bibliografia consultada foren els estudis autonòmics, nacionals i internacionals que contenien aspectes de la sexualitat humana.

L'organització dels continguts es va basar en el model sexològic d'Efigenio Amezúa (1979, 1998) i se seleccionaren quatre eixos essencials per garantir que es prenién en consideració tots els aspectes de sexualitat humana:

- **La sexualitat**, com un aspecte inherent a l'esser humà, sense el qual cap persona es pot comprendre ni desenvolupar de forma natural i sana. Comprèn el que és físic, psicològic, espiritual, social, econòmic, polític i cultural, es manifesta durant tota la vida i és diversa i genuïna de cada persona.
- **L'eròtica**, com la capacitat de sentir i provocar plaer eròtic. En l'eròtica té especial rellevància la possibilitat de cada persona de donar-se permís per sentir plaer i involucrar-se en el joc eròtic que l'expressió de la sexualitat suposa, així com fer conscient el seu propi imaginari eròtic i la influència d'aquest imaginari en la seva vida sexual.
- **La conducta sexual**, que inclou les diferents pràctiques sexuals. Es refereix a totes les pràctiques de seducció i manifestació de l'amor i a les pràctiques sexuals enteses com a formes d'estimulació i joc per donar resposta al desig sexual.
- **L'art d'estimar**, que integra tots els aspectes relacionats amb l'afecte, l'autoestima, la comunicació i l'ètica de les relacions.

Pel que fa al disseny del programa, es varen considerar essencials els factors següents:

- La possibilitat d'integrar-lo amb facilitat al projecte educatiu del centre (PEC);
- que el pogués desenvolupar el professorat de forma continuada i progressiva;
- que la informació disponible permetés al professorat adaptar-ne el contingut i les propostes didàctiques al context i les necessitats específiques de l'alumnat, així com avaluar el resultat

de l'ensenyament. En aquest sentit es va considerar essencial que se sustentàs en la figura del professorat i no en agents externs al centre educatiu, que no formassin part de la comunitat educativa del centre;

- la participació de les famílies, sempre des de la dinàmica organitzativa i els instruments de comunicació del centre educatiu (reunions de pares i de mares de principi de curs, material a disposició de les famílies a la web del centre, informació a les AMIPA...), i
- la capacitat del professorat, mitjançant activitats formatives ofertes per la Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca.

El programa està estructurat en tres etapes educatives: infantil, primària i secundària. En primer lloc es dissenyaren els materials per a l'educació secundària obligatòria, a causa de la demanda explícita del professorat, i en l'actualitat estan en procés de disseny els materials d'educació infantil i d'educació primària. Els materials per a l'educació secundària estan a disposició dels centres educatius des del curs 2017-18 i disponibles per a qualsevol persona a la web de Salut sexual de la Conselleria de Salut i Consum (<http://salutsexual.caib.es>).

Per a cada una de les parts del programa (infantil, primària i secundària), el procediment, un cop elaborats els materials, és realitzar el pilotatge en un centre educatiu. El pilotatge el dugué a terme el professorat del centre i va consistir en implementar el programa i a registrar els aspectes que en faciliten o que en dificulten la integració en el projecte educatiu de centre o bé en el desenvolupament de les sessions educatives. Amb aquesta informació s'incorporaren les millores, es donà per enllestit el programa i es procedí a difondre'l i a establir el sistema de sol·licitud i entrega del material als centres educatius.

5. DESCRIPCIÓ DE LES EINES QUE OFEREIX EL PROGRAMA

Els continguts d'«Amb tots els sentits», per cada etapa educativa, desenvolupen la totalitat dels eixos del model sexològic, que hem estructurat en quatre eixos:

- la sexualitat
- l'eròtica
- la conducta sexual
- l'art d'estimar

Per a cada etapa educativa la proposta és diferent, a causa de la necessitat d'adaptar el programa a les etapes del desenvolupament sexual, de la infància a l'adolescència, i al currículum educatiu.

Eines per a l'educació secundària obligatòria (ESO)

Per a aquesta etapa educativa les eines que s'ofereixen són les següents;

- deu sessions educatives
- el *Document de consulta per al professorat*
- la *Guia didàctica*
- material per l'alumnat
- material informatiu per a les famílies
- formació per al professorat
- assessorament

Les sessions educatives tenen una duració aproximada de cinquanta minuts cadascuna. Es recomana distribuir les sessions per cursos escolars, amb l'objectiu que, una vegada finalitzada l'ESO, l'alumnat hagi fet totes les sessions (que comprenen els quatre eixos temàtics). Cada sessió està integrada per diapositives que contenen text i imatges. Algunes diapositives són d'exposició teòrica i d'altres fan referència a dinàmiques educatives i vídeos.

QUADRE I. PROPOSTA DE DISTRIBUCIÓ DE LES SESSIONS EDUCATIVES EN L'ESO

Primer curs	<ul style="list-style-type: none"> • Una etapa de canvis • La sexualitat • Les xarxes socials
Segon curs	<ul style="list-style-type: none"> • Els afectes sexuals • La sexualitat i l'autoestima • Les relacions sexuals
Tercer curs	<ul style="list-style-type: none"> • Riscs en les relacions sexuals: embaràs • Riscs en les relacions sexuals: les ITS
Quart curs	<ul style="list-style-type: none"> • El flirteig i la relació de parella • La violència en la parella

Aquesta distribució és flexible i es pot adaptar a les característiques i les inquietuds de l'alumnat.

Encara que la pornografia, com a contingut, està integrada en la sessió «Les relacions sexuals», per la seva importància en el desenvolupament sexual i en les relacions sexuals que s'inicien en l'adolescència consideram que s'hauria de tractar en una sessió addicional en el tercer curs de l'ESO o abans, si així ho considera el professorat o el centre educatiu. També pensam que s'hauria de completar el programa d'educació secundària amb una sessió sobre prostitució i tràfic, que es podria incloure en el quart curs de l'ESO.

A més de les deu sessions, el professorat disposa d'un document de consulta i d'una guia didàctica.

En el *Document de consulta per al professorat* (Tomàs-Vidal, Ordinas-Vaquero, Caldés-Adrover i Aranguren-Balardi, 2017a) es desenvolupen els conceptes necessaris per educar en sexualitat durant l'educació secundària.

La *Guia didàctica* (Tomàs-Vidal et al., 2017b) ofereix la informació necessària per desenvolupar el programa:

- informació per integrar-lo en el projecte educatiu;
- descripció de cada sessió;
- orientacions per desenvolupar cada sessió i
- informació addicional útil per treballar a l'aula.

Per a cadascuna de les diapositives d'exposició teòrica, es detallen explicacions i exemples que el professorat pot utilitzar per facilitar la comprensió de les idees clau que es volen transmetre amb la imatge. Les dinàmiques educatives inclouen la informació necessària per desenvolupar-les, amb indicacions per adaptar la dinàmica en funció de la

resposta de l'alumnat. Els vídeos es presenten integrats en l'estructura de cada sessió, amb la finalitat de mantenir l'atenció de l'alumnat o com a forma de sintetitzar els aspectes exposats amb anterioritat.

Per a l'alumnat s'han elaborat quatre fullets:

- VIH
- mètodes anticonceptius
- ITS
- sèxting

Els tres primers complementen les dues sessions sobre riscos en les relacions sexuals. El fullet del sèxting reforça la sessió que tracta les xarxes socials. Els fullets es poden descarregar des de la pàgina web de Salut sexual de la CAIB i està previst publicar-los també en un futur compte d'Instagram del programa, per facilitar-ne la difusió i per assegurar que en tot moment estan a disposició de l'alumnat. La intenció és anar incorporant nous fullets, com a mínim un per cada sessió educativa.

El professorat també té al seu abast, prèvia sol·licitud a la Coordinació de Sida i Sexualitat, preservatius perquè l'alumnat els conegui i practiqui com posar-los.

El material d'informació per a les famílies consisteix en:

- un full explicatiu del programa i
- una presentació amb diapositives.

En aquestes eines s'explica la finalitat del programa, els temes que inclou, la distribució dels temes al llarg de tota l'ESO i la forma d'accedir als materials mitjançant la pàgina web de Salut sexual.

Aquests materials també es poden publicar al web del centre educatiu i al de l'AMIPA.

El professorat que implementa el programa disposa, en cas de necessitar-ho, dels recursos següents:

- Assessorament per part de les tècniques de la Coordinació de Sida i Sexualitat, via telefònica, per correu electrònic o de forma presencial.
- Un curs en línia. El professorat pot optar a l'oferta formativa del curs en línia d'educació afectiva i sexual «Amb tots els sentits», impartit per la Coordinació de Sida i Sexualitat, a través de la plataforma de formació en línia de la Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca.

La primera edició d'aquest curs es va dur a terme durant els cursos escolars 2012-2013 i des de llavors se n'ha fet una edició anual. Les persones destinatàries del curs són les que estan a la plantilla de personal docent d'ESO i de formació professional bàsica dels centres educatius sostinguts amb fons públics de les Illes Balears.

QUADRE 2. OBJECTIUS I CONTINGUTS DEL CURS EN LÍNIA D'EDUCACIÓ AFECTIVA I SEXUAL «AMB TOTS ELS SENTITS»

Objectius	<ul style="list-style-type: none"> • Promoure una visió positiva i saludable de la sexualitat. • Adquirir coneixements i habilitats per formar en l'afectivitat i la sexualitat. • Desenvolupar o millorar les actituds necessàries per educar en sexualitat i afectivitat en l'adolescència. • Facilitar eines al professorat perquè pugui desenvolupar l'educació afectiva i sexual integral als centres educatius tant amb l'alumnat com amb les famílies.
Continguts	<ul style="list-style-type: none"> • La sexualitat: som éssers sexuals. • La sexualitat i l'afectivitat: podem gestionar el nostre món emocional i les influències externes a la nostra sexualitat.

continua

- L'eròtica: tenim la necessitat i la capacitat de sentir plaer.
- L'art d'estimar: podem aprendre a estimar i a estimar bé.
- La sexualitat sense riscos (VIH, ITS, anticoncepció, drogues i sexe...).
- El programa d'educació afectiva i sexual «Amb tots els sentits».
- La família i l'educació afectiva i sexual.

Aquesta formació té una duració de vint hores, es fa en l'entorn de formació a distància (Moodle) de la Conselleria d'Educació, Universitat i Recerca (*fweib.caib.es*) amb un enfocament teoricopràctic. S'hi treballa a partir de la realitat dels centres educatius i s'hi empen materials i recursos transferibles a l'exercici de la funció docent i a les característiques dels centres educatius de les Illes Balears.

El 2019 es va fer aquest mateix curs a través de la plataforma de formació en línia de l'EBAP (Escola Balear d'Administració Pública), destinat a professionals del món sanitari, d'educació social, de treball social i de psicologia que treballen amb adolescents, prioritzant, en la selecció de l'alumnat, els professionals integrats en la comunitat educativa dels centres educatius, majorment els de consulta jove i serveis socials municipals (treball social i educació social).

En el marc del programa «Amb tots els sentits», durant els anys 2016 i 2017 es realitzaren cinc cursos de formació presencial (tres a Mallorca, un a Eivissa i un a Menorca), també de vint hores de durada, amb els mateixos objectius i continguts que els anteriors. Aquests cursos estaven destinats a professionals de les consultes joves i a professionals del món de l'educació social, el treball social i la psicologia.

6. DIFUSIÓ DEL PROGRAMA

La difusió per donar a conèixer el programa fou, des dels inicis, una de les qüestions que es consideraren crucials. El mandat legal de facilitar l'educació sexual de la Llei orgànica de salut sexual i reproductiva ens obligà a elaborar-ne les eines necessàries i a donar-hi la difusió suficient per tal que els sectors implicats, concretament el de salut i el d'educació, en tinguessin coneixença. Ens va interessar que es conformàs una massa crítica de persones amb coneixement del programa i que es creassin sinergies que en facilitassin la implementació als centres educatius.

Aquesta difusió es realitzà mitjançant els mitjans següents:

- Reunions informatives amb la Direcció d'Innovació i Comunitat Educativa, l'Institut Balear de la Dona i amb la Confederació d'Associacions de Pares i Mares d'Alumnes (COAPA-FAPA).
- Presentació del programa mitjançant una roda de premsa.
- Presentació del programa en les jornades de l'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar dels cursos escolars 2018-19 i 2019-20.

- Publicació de la informació sobre el programa en les pàgines web de les Conselleries d'Educació, Universitat i Recerca (WEIB) i de Salut i Consum (web de Salut sexual). També es va publicar a la web de la Gerència d'Atenció Primària de Mallorca.
- Carta explicativa acompanyada del *Document de consulta per al professorat*:
  - als alts càrrecs d'educació i de salut, relacionats amb l'educació sexual,
  - als directius de l'Oficina Balear de la Infància i l'Adolescència,
  - als equips directius i d'orientació de tots els centres (públics, privats i concertats) de l'oferta educativa de les Illes Balears i
  - al personal sanitari de les consultes joves de totes les Illes.

7. AVALUACIÓ I LLIÇONS APRESES

L'avaluació del programa per a l'ESO s'ha realitzat mitjançant dos instruments:

- El registre de sol·licituds, que es fa a través de la web de Salut sexual. Inclou dades de la persona que realitza la sol·licitud, la motivació per realitzar-la i el nom del centre de treball.
- El qüestionari d'avaluació, que es trameta al final del mes de maig per correu electrònic a les persones que sol·licitaren el programa.

Els ítems del qüestionari són els que es detallen en la taula 3.

QUADRE 3. ÍTEMS DEL QÜESTIONARI	
Centre	<ul style="list-style-type: none"> • centre on s'han realitzat les sessions • tipus de centre • illa • municipi • curs escolar
Persona que avalua	<ul style="list-style-type: none"> • funció, càrrec o professió de la persona que avalua • centre al qual pertany
Sessions impartides	<ul style="list-style-type: none"> • ESO • FP bàsica • FP de grau mitjà • batxillerat • altres tipus d'ensenyament

continua

Satisfacció	<ul style="list-style-type: none"> • amb el material del programa • percepció de la satisfacció de l'alumnat per part del professorat • satisfacció amb l'assessorament proporcionat pel personal tècnic de la Conselleria de Salut i Consum
Comentaris	<ul style="list-style-type: none"> • dificultats per implementar les sessions educatives • suggeriments de millora • altres comentaris

Es poden consultar les memòries del cursos escolars 2017-18 i 2018-19 a la pàgina web de Salut sexual (<http://salutsexual.caib.es>).

De l'avaluació es pot destacar que el nivell de satisfacció amb el material del programa és alt, sobretot amb el document de consulta pel professorat, les presentacions i la guia didàctica. Els vídeos i les dinàmiques educatives són el material que ha rebut menys puntuació.

No s'han constatat dificultats per al desenvolupament de les sessions. Les dificultats sorgides han estat de tipus organitzatiu (dinàmica de centre educatiu) i per la falta de docents implicats, fet que suposa una càrrega important per al professorat que decideix abordar l'educació sexual.

Pel que fa a les activitats formatives realitzades, cal destacar que, segons les avaluacions fetes pel Departament de Formació i Aprenentatge de la Direcció General de Primera Infància i Comunitat Educativa i per l'EBAP, el nivell de satisfacció és molt alt (una mitjana de 4,7 sobre 5).

Hem après que un bon treball de màrqueting i d'assessorament, a més de la participació coordinada de tots els agents implicats en l'educació afectiva i sexual, és imprescindible per aconseguir els objectius del programa.

També hem pres consciència de la necessitat d'incloure la formació en educació integral en sexualitat al currículum educatiu dels graus d'Educació Infantil i d'Educació Primària, i al Màster Universitari en Formació del Professorat, si volem facilitar que l'EIS ja no sigui una signatura pendent a la nostra comunitat. D'aquesta manera les noves generacions de docents ja sortirien formades per educar en sexualitat.

8. SITUACIÓ ACTUAL DEL PROGRAMA

A hores d'ara, la situació del programa «Amb tots els sentits» és la següent:

- **Educació secundària obligatòria i formació professional bàsica**

Està editada la part d'educació afectiva i sexual destinada a l'ESO i formació professional bàsica. Des del curs 2017-18 s'ofereix als centres educatius perquè el puguin implementar. Com s'ha

comentat anteriorment, està previst ampliar-la amb dues sessions, una sobre pornografia i l'altra per abordar el tema de la prostitució i el tràfic de persones amb finalitat d'explotació sexual.

- **Educació infantil i educació primària**

Està editat el document de consulta per al professorat (Tomàs-Vidal et al., 2020) i hi ha dos grups de feina, un d'educació infantil i l'altre d'educació primària, format per mestres, que treballen en l'elaboració de les dinàmiques educatives. Es pretén tenir les guies enllestides durant el proper curs escolar 2020-21.

- **Una passa de gegant**

L'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar, de la Direcció General de Primera Infància, Innovació i Comunitat Educativa, ha integrat l'educació afectiva i sexual al Pla de Coeducació de les Illes Balears 2019-2022 (Govern de les Illes Balears, 2019). L'objectiu 4 d'aquest pla contempla realitzar les actuacions necessàries per integrar «Amb tots els sentits» en el projecte educatiu dels centres.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

A continuació es detalla la bibliografia referenciada en el text. La bibliografia utilitzada per elaborar els documents de consulta per al professorat i la guia didàctica d'educació secundària es poden consultar en cada un d'aquests documents, disponibles a la web de Salut sexual (<http://salutsexual.caib.es>).

Álvarez, M. C., et al., (2018). *Sexualidades. Una propuesta para la educación secundaria obligatoria*. Gobierno del Principado de Asturias. Consejería de Sanidad. [HTTPS://WWW.ASTURSALUD.ES/DOCUMENTOS/31867/539818/SEXUALIDADES+UNA+PROPUESTA+PARA+LA+ESO.PDF/3BCB2E4B-3221-F846-8C48-B48E72713773](https://www.astursalud.es/documentos/31867/539818/SEXUALIDADES+UNA+PROPUESTA+PARA+LA+ESO.PDF/3BCB2E4B-3221-F846-8C48-B48E72713773)

Amezúa, E. (1979). La sexología como ciencia: esbozo del hecho sexual humano. *Revista Española de Sexología*, (1).

Amezúa, E. (1998). Cuestiones históricas y conceptuales: el paradigma del hecho sexual, o sea de los sexos, en los siglos XIX y XX. *Anuario de Sexología*, (4), 5-21.

Bolaños-Espinosa, M. C., González, M. D., Jiménez, M., Ramos, M. E., Rodríguez, M. I. (1994). *Carpeta didáctica de educación afectivo-sexual. Educación infantil (3-6 años)*. Gobierno de Canarias. Consejería de Educación, Cultura y Deportes. Dirección General de Innovación y Promoción. <https://www.harimaguada.org/portfolio-items/carpeta-didactica-de-educacion-afectivo-sexual-educacion-infantil-3-6-anos/>

Consell d'Eivissa (2016). *Sextima. Estudi sobre l'educació afectivosexual dels adolescents pitiusos*.

Diputació de Barcelona (2007). *Treu-li suc a la sexualitat. Una visió positiva i saludable de la sexualitat. Guia d'activitats per treballar a l'aula*. Diputació de Barcelona. <http://www.centrejove.org/pdf/treuisualasexualitat.pdf>

Garzón, A. (2016). La educación sexual, una asignatura pendiente en España. *Revista bio-grafia. Escrito sobre la Biología y su enseñanza*. 9 (16) 195-203.

Gobierno de Canarias (1994a). *Programa Harimaguada. Carpeta didáctica de educación afectivo-sexual. Educación primaria (6-12 años)*. Consejería de Educación, Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Dirección General de Ordenación e Innovación Educativa. <https://www.harimaguada.org/portfolio-items/carpeta-didactica-de-educacion-afectivo-sexual-educacion-primaria-6-12-anos/>

Gobierno de Canarias (1994a). *Programa Harimaguada. Carpeta didáctica de educación afectivo-sexual. Educación primaria (12-18 años)*. Consejería de Educación, Cultura y Deportes del Gobierno de Canarias, Dirección General de Ordenación e Innovación Educativa. <https://www.harimaguada.org/portfolio-items/carpeta-didactica-de-educacion-afectivo-sexual-educacion-secundaria-tomo-i-y-ii-12-18-anos/>

Gobierno de Navarra (2017). *Skolae. El plan de coeducación 2017-2021 para los centros y comunidades educativas de Navarra*. Gobierno de Navarra. Departamento de Educación. <https://www.educacion.navarra.es/documents/27590/1325202/Plan+de+Coeducaci%C3%B3n+2017-2021+Web5.pdf/6a6ef96d-b12f-0873-cfa8-de7862183455>

Gobierno Vasco (2012). *Sexumuxu. Cuadernos. Programa de educación sexual para la educación secundaria obligatoria*. <https://www.educacion.navarra.es/documents/27590/1325202/Libro+SKOLAE+CAST+web.pdf/1ba58d8b-d13b-4f2d-0fc1-9c5e99d5946e>

Govern de les Illes Balears (2019). *Pla de coeducació de les Illes Balears 2019-2022*. Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar. https://intranet.caib.es/sites/convivexit/ca/igualtat_i_dona/archivopub.do?ctrl=MCRST8146ZI306051&id=306051

Junta de Andalucía (1999a). *Educación afectivo-sexual en la educación infantil. Guía para el profesorado*. Junta de Andalucía. Consejería de Educación y Ciencia. Instituto Andaluz de la Mujer. http://www.juntadeandalucia.es/iam/catalogo/doc/iam/1999/82_guia_profesorado.pdf

Junta de Andalucía (1999b). *Educación afectivo-sexual en la educación primaria. Guía para el profesorado*. Junta de Andalucía. Consejería de Educación y Ciencia. Instituto Andaluz de la Mujer. http://www.juntadeandalucia.es/iam/catalogo/doc/iam/1999/10946_guiaprofesorado.pdf

Junta de Andalucía (s/d). *Sexualitat humana. Las preguntas más frecuentes sobre sexualidad en adolescentes y respuestas orientativas para profesionales*. <https://drive.google.com/file/d/1pev9uugCIXY0G6tTZU9QpiNmk4hM9Kfl/view>

Lena, A., Blanco, A. G., i Rubio, M. D. (coords.) (2007). *Ni ogros ni princesas. Guía para la educación afectivo-sexual en la ESO*. Gobierno del Principado de Asturias. Consejería de Salud y Servicios Sanitarios. https://www.educandoenigualdad.com/wp-content/uploads/2014/02/guia_no_ogros_ni_princesas1069.pdf

Mitjans, L., Zafra, T., i Martínez, Y. (2017). *Programa de intervención en educación sexual para 2º y 3º de secundaria obligatoria (PIES)*. Generalitat Valenciana. Conselleria de Sanitat Universal i Salut Pública. http://www.ceice.gva.es/documents/162783553/162784556/programa_PIES_cas.pdf/4b753928-d59f-4fa9-96a2-1c821efd1597

Tomàs-Vidal, A. M., Ordinas-Vaquer, M., Caldés-Adrover, L., i Aranguren-Balerdi, R. M. (2017a). «*Amb tots els sentits*». *Educació afectiva i sexual a l'adolescència. Document de consulta per al professorat*. Conselleria de Salut. Direcció General de Salut Pública i Participació. http://www.caib.es/sites/salutsexual/ca/amb_tots_els_sentits/

Tomàs-Vidal, A. M., Ordinas-Vaquer, M., Caldés-Adrover, L., i Aranguren-Balerdi, R. M. (2017b). «*Amb tots els sentits*». *Educació afectiva i sexual a l'adolescència. Guia didàctica*. Conselleria de Salut. Direcció General de Salut Pública i Participació. www.caib.es/sites/salutsexual/ca/amb_tots_els_sentits/archivopub.do?ctrl=MCRST7505ZI242579&id=242579

Tomàs-Vidal, A. M., Ordinas-Vaquer, M., Caldés-Adrover, L., i Aranguren-Balerdi, R. M. (2020). «Amb tots els sentits». *Educació afectiva i sexual a la infància i a la pubertat. Document de consulta per al professorat*. Conselleria de Salut i Consum. Direcció General de Salut Pública i Participació. http://www.caib.es/sites/salutsexual/ca/amb_tots_els_sentits/

UNESCO (2010). *Orientaciones técnicas internacionales sobre educación en sexualidad. Vol. I Justificación de la educación en sexualidad*. UNESCO. https://educacionsexual.mineduc.cl/docs/2010_%20UNESCO_OrientacionesEdSexualUnesco.pdf

UNESCO (2018). *Orientaciones técnicas internacionales sobre educación en sexualidad: un enfoque basado en la evidencia*. UNESCO. <https://www.who.int/reproductivehealth/publications/technical-guidance-sexuality-education/es/>